

PACHECO EN PASSAGE 44

BRUSSELS (POST)MODERNISME ALS ERFGOED VAN MORGEN

EMMA BEKAERT, RYAN NIEZGOCKI,
MARÍA INÉS TOBAR PALACIOS EN
ANGAD ANKALA RAJASEKAR

De Pachecolaan 44 is een opmerkelijk gebouwcomplex van zestien bouwlagen (dertien bovengronds en drie ondergronds) in het centrum van Brussel. Strategisch gelegen aan de Kleine Ring, fungeert het als herkenningspunt voor de omgeving. Dit komt niet zozeer door de hoogte van het gebouw, want de 'toren' is relatief laag in vergelijking met de nabijgelegen Financietoren, als wel door het vlechtwerk van betonnen elementen dat de gevel kenmerkt. Architect Marcel Lambrichs

en zijn team ontwierpen het gebouw in 1964 voor het toenmalige Gemeentekrediet van België (Crédit Communal de Belgique). Pacheco, zoals het complex kortweg wordt genoemd, bood meer dan zesduizend vierkante meter kantoorruimte en was tot 2015 het hoofdkantoor van de bank (afb. 1).¹ In de plint ter hoogte van de Kruidtuinlaan bevond zich een commerciële galerij met bioscoop, restaurants, winkels en auditorium. Deze Passage 44 stond in de jaren zeventig bekend als bruisend cultureel centrum. Tegenwoordig huisvest de toren de Dienst Vreemdelingenzaken, terwijl de plint wordt omgebouwd tot een campus van de KU Leuven.

Het verleden van Pacheco en Passage 44 vormt een

▲ 1. Zicht op de sokkel van het Pachecogebouw vanaf de Kruidtuinlaan, 1980. De ingang tot Passage 44 en een van de twee voetgangersbruggen die de Pachecolaan overspannen. Links de Financietoren in aanbouw (KIK-IRPA, Brussel)

onmiskkenbaar onderdeel van het collectieve geheugen van Brussel en bij uitbreiding van dat van België.² De reden hiervan zijn onder andere de drukbezochte tentoonstellingen en lezingen die het Gemeentekrediet in 'zijn' galerij organiseerde. De bank profileerde zich als maatschappelijk geëngageerd bedrijven beschouwde het bevorderen van kunst en kennis als een van haar kerntaken.³ Daarnaast is de ontstaansgeschiedenis van het gebouw nauw verbonden met de naoorlogse ontwikkelingen in de stedenbouw en de architectuur. Om de hoofdstad te moderniseren en om te voldoen aan de groeiende vraag naar kantoorruimte, werden vooral in de jaren zestig grootschalige projecten aangevat.⁴ Onder andere vanwege zijn historische en stedenbouwkundige waarden is het voormalige hoofdkantoor van het Gemeentekrediet sinds 2024 ingeschreven in de wettelijke erfgoedinventaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.⁵

Ondanks de interesse uit de erfgoedhoek komt het gebouw Pacheco in de vakliteratuur weinig aan bod. De focus ligt in publicaties bovendien meestal op de technische aspecten en de constructiegeschiedenis. In het boek *Architectonic, 1958-1980. Façades en béton* bijvoorbeeld, bespreekt Stephanie Van de Voorde het gebouw in de context van de ontwikkeling van gevels uit architectonisch beton.⁶ Dit artikel kadert Pacheco en Passage 44 opnieuw in hun architectuurhistorische context en levert zo een bijdrage aan de kennis over het Brusselse naoorlogse erfgoed. Daarvoor werd hoofdzakelijk gebruikgemaakt van primaire bronnen uit het Gemeentekredietarchief, dat sinds 2016 toegankelijk is.⁷ Behalve op de bouwgeschiedenis, gaat het artikel dieper in op de toekomst van dit type jong erfgoed. Modern en postmodern erfgoed brengen heel wat uitdagingen met zich mee, zo blijkt uit onderzoek door onder andere het Getty Institute for Conservation.⁸ In de academische wereld en op beleidsniveau wordt daarom gewerkt aan een methodologisch kader om dit type erfgoed te vrijwaren voor de toekomstige generaties. Aan de hand van Pacheco worden de bestaande beleidsmiddelen en de erfgoedpraktijk in de Belgische hoofdstad besproken.

CORPORATE MODERNISM

Na de Tweede Wereldoorlog zag het Gemeentekrediet van België haar activiteiten sterk toenemen als gevolg van een interne beleidswijziging.⁹ Tussen 1950 en 1960 verdrievoudigde het aantal personeelsleden in Brussel naar 295.¹⁰ Het hoofdkantoor in de Bankstraat, gelegen achter de kathedraal van Sint-Michiël en Sint-Goedele, voldeed niet langer. In maart 1961 kocht het Gemeentekrediet het terrein op de hoek van de Kruidtuinlaan en de Pachecolaan voor de bouw van een nieuw hoofdkantoor.¹¹ Het terrein in kwestie was na de sloopwerken voor de bouw van de Noord-Zuidverbinding in 1949 braak blijven liggen en werd

gebruikt als parkeerplaats, onder meer door de bezoekers van Expo 58.¹² Op initiatief van Gemeentekredietdirecteur Marcel Van Audenhove werd in augustus 1962 een open competitie uitgeschreven, waarna de ontwerpers van de zes beste inzendingen hun voorstellen verder uitwerkten.¹³

In het voorjaar van 1963 viel de beslissing. Architecten Casimir Grochowski, Daniel de Laveleye, Roger Delfosse en Alphonse Van Impe hadden samen met hoofdarchitect Marcel Lambrichs, die zelf betrokken was bij projecten als het Palais du Peuple in Kinshasa en het Rijksadministratief Centrum in Brussel, de jury overtuigd. Hun ontwerp betrof een brede toren met 'claustragevel' op een sokkel van twee bouwlagen. Opvallend waren ook de twee voetgangersbruggen die de Pachecolaan overspanden.¹⁴ Uit archiefmateriaal is af te leiden dat het ontwerp, dat weinig verschilt van de uiteindelijke realisatie, gebaseerd is op drie principes: vermengen, verbinden en vernieuwen.

VERMENGEN – De opdrachtgever hekelde de vooroorlogse functionalistische stedenbouw en de 'specialisatie van bestemming die had geleid tot het ontstaan van slapende voorsteden verstoken van commerciële faciliteiten en culturele mogelijkheden enerzijds, en wijken die bijna volledig bestaan uit kantoren anderzijds'.¹⁵ Daarnaast benadrukte de oproep voor de competitie de rol van het Gemeentekrediet als mecenas binnen de Belgische kunst- en cultuurscene.¹⁶ De bank bezat een uitgebreide kunstcollectie en trad op als sponsor van muzikale evenementen. Deze moesten een plek krijgen in het nieuwe complex. De torenverdiepingen werden ingericht als flexibel kantoorlandenschap, wat destijds zeer vernieuwend was binnen de Europese context (afb. 2). De vrije indeling liet toe dat ook andere bedrijven kantoorruimte konden huren.¹⁷ Het grootste deel van de directieverdieping werd gereserveerd voor het tentoonstellen van de collectie van het Gemeentekrediet (afb. 3). Daarnaast ontwierpen kunstenaars Jacques Moeschal en Pierre Culot in samenwerking met de architecten sculpturen voor specifieke plekken in het gebouw.¹⁸ In de sokkel werd Passage 44 ingericht, compleet met auditorium, restaurants, winkels, bioscoop en een publieke ruimte voor tijdelijke tentoonstellingen (afb. 4 en 5). Vanwege de veelheid aan functies en activiteiten noemde *La Dernière Heure* het gebouw bij de opening 'een wijk op zich'.¹⁹

VERBINDEN – 'De nieuwe zetel lijkt zich harmonieus in te voegen in de stedelijke locatie', communiceerde het Gemeentekrediet in 1970 in een van haar tijdschriften.²⁰ Lambrichs en zijn team hadden inderdaad de verschillende circulatiestromen in en rond het complex met grote zorg bedacht (afb. 6).²¹ De sokkel van het complex was opgevat als stedelijke voetgangersknoop die passanten, bezoekers en bankmedewerkers in noord-zuidelijke of oost-westelijke richting konden

2. Kantoorlandschap van het Gemeentekrediet, ca. 1970. De flexibele indeling was vernieuwend en zou naar verwachting een positief effect hebben op de productiviteit van de werknemers (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

3. Bovenste verdieping van het Pachecogebouw met directieburelen en de kunstgalerij van het Gemeentekrediet, ca. 1970 (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

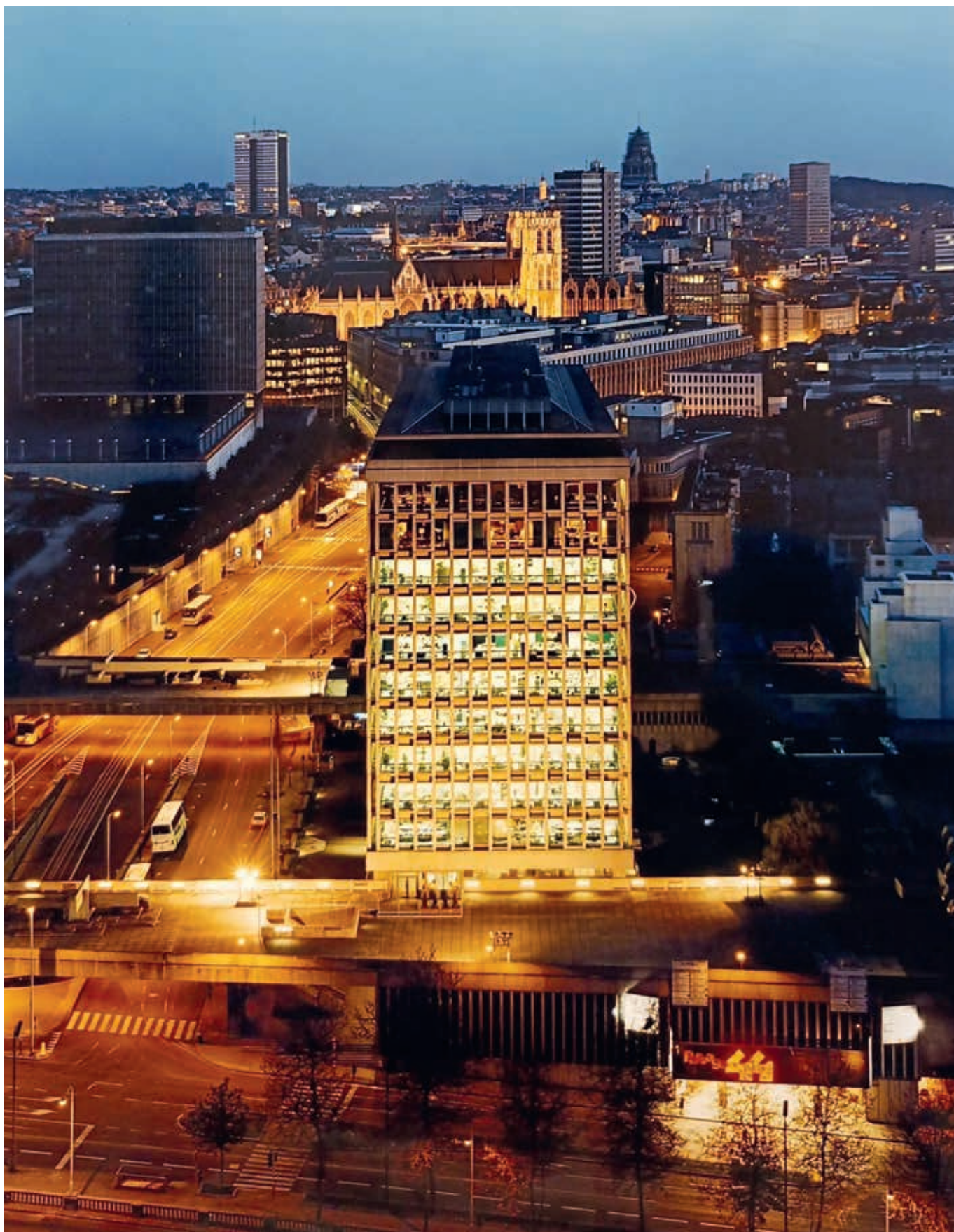

4. De foyer van het auditorium van Passage 44, met het oorspronkelijke interieur ontworpen door Christophe Gevers, ca. 1970 (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

5. In Passage 44 bevonden zich auditorium, restaurants, exporuimtes, een tiental winkels en de Twin Cinema, ca. 1975 (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

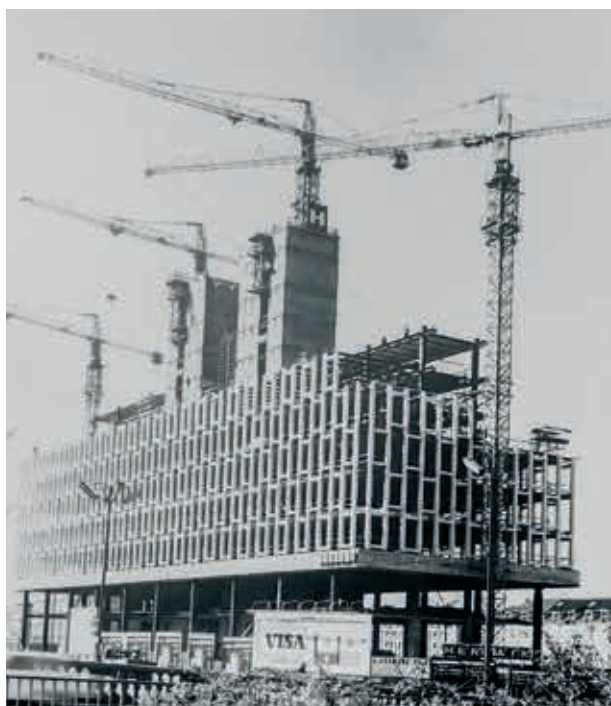
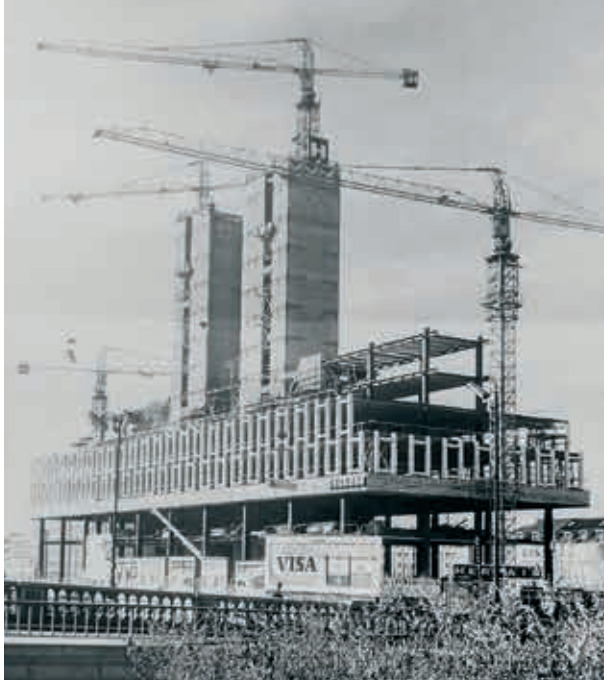
6. De oorspronkelijke 'circulatieknoop', ca. 1985. De Pachecolaan volgt het tracé van de ondergrondse Noord-Zuidverbinding. Over de Pachecolaan liggen twee voetgangersbruggen die het Pachecogebouw verbinden met het Rijksadministratief Centrum. Op de voorgrond de Kruidtuinlaan met de lager gelegen Passage 44 (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

7A. Bouw van de ondergrondse parkeergarage uitgevoerd met de diepwandtechniek, 1966. De techniek werd hier voor het eerst in België toegepast (foto M. Van Audenhove)

7B. Bouw van de ondergrondse parkeergarage uitgevoerd met de diepwandtechniek, 1966. Zicht op de bouwput tijdens de laatste fase van de funderingswerken (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

8. Montage van de geprefabriceerde betonnen gevelkaders door aannemer Herpain, november 1967 en oktober 1968. De gevelelementen dragen bij aan de verticale en horizontale stabiliteit in tegenstelling tot de 'klassieke' glazen vliesgevel (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

doorkruisen. Daarbij moesten de architecten rekening houden met de natuurlijke hoogteverschillen van de locatie. De publieke Passage 44 fungeerde als hoofdas voor de lager gelegen niveaus. Om zowel overdag als 's avonds een continue stroom van passanten te garanderen, voorzagen de architecten deze publieke galerij tevens van een dienstingang voor de werknemers van het Gemeentekrediet. De twee voetgangersbruggen over de Pachecolaan verbonden de tuin van het Gemeentekrediet met de tuin van het Rijksadministratief Centrum, beide van de hand van gerenommeerd landschapsarchitect René Péchère.²²

VERNIEUWEN – Hoofdaannemer Herpain paste de

nieuwste technieken toe bij de bouw van zowel de ondergrondse niveaus als de iconische toren. Voor de bouwput werd voor het eerst in België gebruikgemaakt van een 'mur emboué ancré autostable' of diepwand, waarmee een grotere diepte kon worden bereikt (afb. 7).²³ Zeven maanden na de start van de graafwerkzaamheden werd de bouw van de sokkel aangevat.²⁴ Bovengronds maakte Herpain op grote schaal gebruik van architectonisch beton voor de karakteristieke façade van de toren. De hoogkwalitatieve gevelelementen waren geprefabriceerd volgens het schokbetonprocédé, waardoor ze tegelijk dragend én slank waren.²⁵ De korte montagetijd, tussen november

1967 en oktober 1968, maakte de techniek extra interessant in economisch opzicht (afb. 8).²⁶ Hoewel uit het competitiemateriaal blijkt dat de introductie van deze technologieën eerder te danken was aan het ontwerp-team, koppelde directeur Van Audenhove ze al snel aan de moderne aspiraties van het Gemeentekrediet als 'bank van morgen'.²⁷

Op 11 februari 1971 werd het nieuwe hoofdkantoor aan de Pacheco- en Kruidtuinlaan officieel ingehuldigd door koning Boudewijn.²⁸ Het koninklijk bezoek dient als indicatie voor het belang van het Gemeentekrediet en 'zijn' Pacheco voor het tijdsgewricht. 'Tussen 1950 en 1975', argumenteert Claire Pelgrims, 'waren de grote transformaties van de gebouwde omgeving en de skyline van Brussel bedoeld om de stadsvlucht in te dammen en de stad in de internationale context te positioneren als een belangrijk centrum voor de dienstensector: de "*Carrefour de l'Occident*".'²⁹ De concrete realisatie van dit moderniseringsproject lag in handen van een netwerk aan actoren die hun stempel drukten op het ontwerp.

Ten eerste was de planningspolitiek van de overheid cruciaal voor de rol van Pacheco als stedelijke sluitsteen. De modernisering van de hoofdstad had tot doel de circulatie te rationaliseren en de braakliggende terreinen in het gehavende stadswefsel weg te werken.³⁰ Dit laatste, argumenteert stedenbouwkundige Michel De Beule, gebeurde onder meer door het clusteren van kantoren op reeds onteigende gronden.³¹ Ook werden grote ondernemingen fiscaal aangemoedigd

9. De lobby van de ingang van Pachecolaan 44 met sculpturale betonnen wand door kunstenaar Pierre Culot. Deze wand is tegenwoordig het enige originele element in de entree (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

10. Receptie op de directeursverdieping ter gelegenheid van de ingebruikname, 1971. Links bankdirecteur Marcel Van Audenhove en rechts aannemer Robert Herpain (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

om er hun hoofdkantoren te vestigen. Uit het archief van het Gemeentekrediet blijkt dat de verschillende planningsorganen actief betrokken werden tijdens wedstrijd- en ontwerpfasen en invloed hadden op zowel de architectuur als de programmering van het complex.³²

Daarnaast was de visie van de opdrachtgever doorslaggevend voor de uiteindelijke realisatie, in die mate dat bankdirecteur Van Audenhove later het ontwerp grotendeels aan zichzelf zou toeschrijven.³³ Vanaf de jaren vijftig omarmden het Brusselse bedrijfsleven en het bankwezen de internationale stijl als uithangbord voor hun eigen moderniteit en maatschappelijk engagement (afb. 9). Deze maakten vaak integraal deel uit van het bedrijfsmodel van ondernemingen. Behalve het Gemeentekrediet is onder andere ook de Brusselse Bank Lambert (Banque Bruxelles Lambert) representatief voor dit *corporate modernism*.³⁴ Zo gaf deze bank in 1964 de opdracht tot de oprichting van het opmerkelijke Marnixgebouw aan de Kleine Ring ontworpen door Gordon Bunshaft en Skidmore, Owings & Merrill. Dit gebouw diende tegelijk als hoofdzetel en als kunstgalerij van de familie Lambert.³⁵

Tot slot moet ook worden opgemerkt dat de betrokken kunstenaars, architecten en aannemer Herpain vaste spelers waren binnen de Brusselse vernieuwingsgolf. Architecten Lambrichts, Grochowski en de Laveleye realiseerden in dezelfde periode meerdere markante gevels in architectonisch beton, zoals die van de Brusselse vestiging van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (1969-1973). De configuratie Gemeentekrediet-Herpain-Lambrichts werd later nieuw leven ingeblazen voor de bouw van een administratiekantoor in de Bankstraat.³⁶ Ook grootschalige overheidsopdrachten waren een constante in het portfolio van de vermelde namen. Door het samenspel van publieke en private belangen is het auteurschap van dit soort modernistische gebouwen zeer complex (afb. 10).

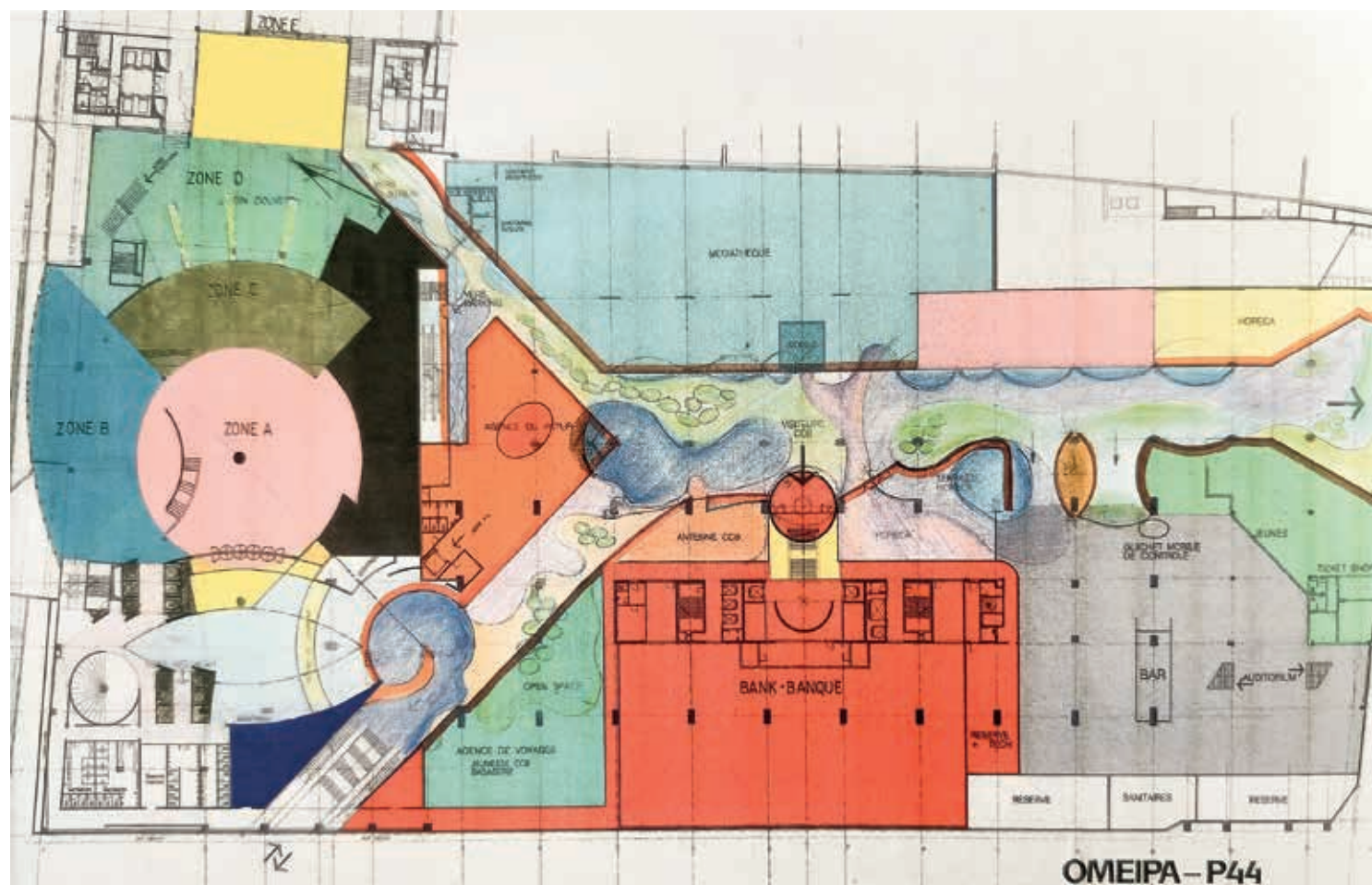
VERGANE GLORIE, NIEUWE WIND

Gedurende twee decennia was Passage 44 een begrip op het gebied van kunst en cultuur. Achter de schermen was het enthousiasme van de bankdirectie en de galerijuitbater echter van korte duur. De winkeliers zagen hun omzet stijgen wanneer een tentoonstelling of optreden plaatsvond, maar de toeloop die dat meebracht was vaak onvoldoende om de huurkosten te dekken. Zonder (financiële) steun van de bank was de passage zonder meer verlieslatend.³⁷ Na de schaalvergroting en fusie van het Gemeentekrediet nam de interesse in zijn rol als mecenas verder af.³⁸ Tegelijk stonden in de toren de modernistische opvattingen over de organisatie van werk en kantoor onder druk door de toenemende digitalisering. Veranderingen binnen de bankensector hadden dus verstrekken gevolgen voor het complex.³⁹ Na twintig jaar was de infrastructuur ontoereikend of verouderd.

Daarnaast zorgden stedelijke en maatschappelijke ontwikkelingen voor een steeds grotere vervreemding tussen de Pachecolaan en de naburige gemeenten.⁴⁰ Het monofunctionele karakter van de wijk, gericht op pendelende ambtenaren, stond in schril contrast met de buurgemeenten, gekenmerkt door immigratie en

kleinschalige economie. Daarenboven betekende de komst van grote winkelcentra zoals City2 een financiële opdoffer voor de Brusselse galerijen en in het bijzonder voor Passage 44.⁴¹ Vele van de naoorlogse maatschappelijke en stedenbouwkundige opvattingen waren onverenigbaar met de nieuwe realiteit. De beoogde Carrefour de l'Occident vertoonde aan het einde van de twintigste eeuw eerder de kenmerken van de 'superdiverse city'.⁴²

Vanaf de jaren negentig engageerde het Gemeentekrediet de Belgische ontwerper Frans L. Van Praet voor een aantal interventies in het hoofdkantoor.⁴³ Zo moest een nieuw ontwerp voor de raadzaal het modernistische interieur van Jules Wabbes vervangen en aanpassen aan de toenemende digitalisering.⁴⁴ Behalve de raadzaal kreeg ook de passage een facelift ter vervanging van het oorspronkelijk interieur door Christophe Gevers. De visie van Van Praet voor de galerij lag echter niet in lijn met die van de opdrachtgever (afb. 11). Het 'compromisproject' dat uiteindelijk werd gerealiseerd, noemde de ontwerper dan ook 'een gemiste kans'.⁴⁵ Bovendien had de interventie weinig invloed op de financiële problemen waar de winkelgalerij mee kampte.⁴⁶

11. Conceptplan voor de renovatie van Passage 44, 1994. Opvallend zijn de organische vormen die sterk contrasteren met het oorspronkelijke *corporate modernism*. Het conceptplan bleef onuitgevoerd (F.L. Van Praet, *De Jaarringen*, 1994)

12. Werkmaquette van het nieuwe personeelsrestaurant op de parkeergarage langs de Ommegangstraat, 1992. De rechte dakvlakken zouden in een later ontwerp worden vervangen door afwisselend convexe en concave dakvlakken (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

13. Interieur van het personeelsrestaurant voor de ruim vierduizend medewerkers van Dexia, ca. 2000. Frans Van Praet koos voor gelamineerde spanten, warme kleuren en indirect daglicht via daklichten en patio's. Verplaatsbare akoestische schermen en verwarmingselementen werden speciaal voor het restaurant ontworpen (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

Verder ontwierp Van Praet ook het nieuwe personeelsrestaurant van het Gemeentekrediet.⁴⁷ Die kwam er in de vorm van een extra volume boven op het parkeergebouw aan de Ommegangstraat (afb. 12). Kenmerkend voor het ontwerp was het spel van gelamineerde spanten en concave dakvlakken. Over dit ontwerp verklaarde Van Praet dat er meer op het spel stond dan louter het creëren van een functionele ruimte voor zoveel mogelijk personeelsleden (afb. 13).⁴⁸ Het ontwerp moest qua beleving sterk contrasteren met het *corporate modernism* van de jaren zestig. De architectuur, met zijn kleuren, curves en uitgesproken raamontwerp, was bedacht op schaal van de werknemer en brak bewust met de koele zakelijkheid van het aanpalende kantoorgebouw. Los van de intrinsieke kwaliteiten van het restaurant, moet de ruimte dus begrepen worden als antwoord op zijn architecturale context.

In dezelfde periode realiseerde Van Praet in opdracht van het Gemeentekrediet, dat na een fusie met Crédit Locale de France vanaf 1996 Dexia heette, nog andere (interieur)projecten in Brussel en Antwerpen.⁴⁹ Zijn ontwerpvisie sloot aan bij de postmoderne stroming die Christophe Gerrewey omschrijft als 'het zoeken van architecten naar aansluiting bij de "werkelijkheid" van de stad en het leven, in plaats van de maatschappij te confronteren met andere mogelijkheden of revo-

14. Pachecogebouw gezien vanaf Congresplein, 2023. Op de achtergrond is de moderne ontwikkeling van de Noordwijk zichtbaar. De voetgangersbruggen naar het Rijksadministratief Centrum zijn inmiddels gesloopt en de tuin van René Péchère ligt er verloederd bij (foto R. Niezgocki)

lutionaire toekomstvisies'.⁵⁰ Deze veelzijdige tegenbeweging van het modernisme was sinds de jaren tachtig prominent aanwezig in de hoofdstad en wordt vaak geassocieerd met historiserende gevels zoals die van het KBC-hoofdkantoor (Jaspers Eyers Architects, 1995).⁵¹ Het voormalige personeelsrestaurant van het Gemeentekrediet is daarentegen van een kleinere schaal en vindt 'aansluiting bij stad en leven' door zijn intieme interieur.

Op de site van het voormalige hoofdkantoor van het Gemeentekrediet zijn met andere woorden twee tegen- gestelde architecturale visies vertegenwoordigd. Deze vallen bovendien samen met de belangrijkste hoofdstukken in de naoorlogse architectuur en stedenbouw in Brussel: het modernisme en het postmodernisme.⁵² Het complex aan de Pachecolaan is in die zin uniek binnen de Belgische context.

ERFGOED VAN DE TOEKOMST

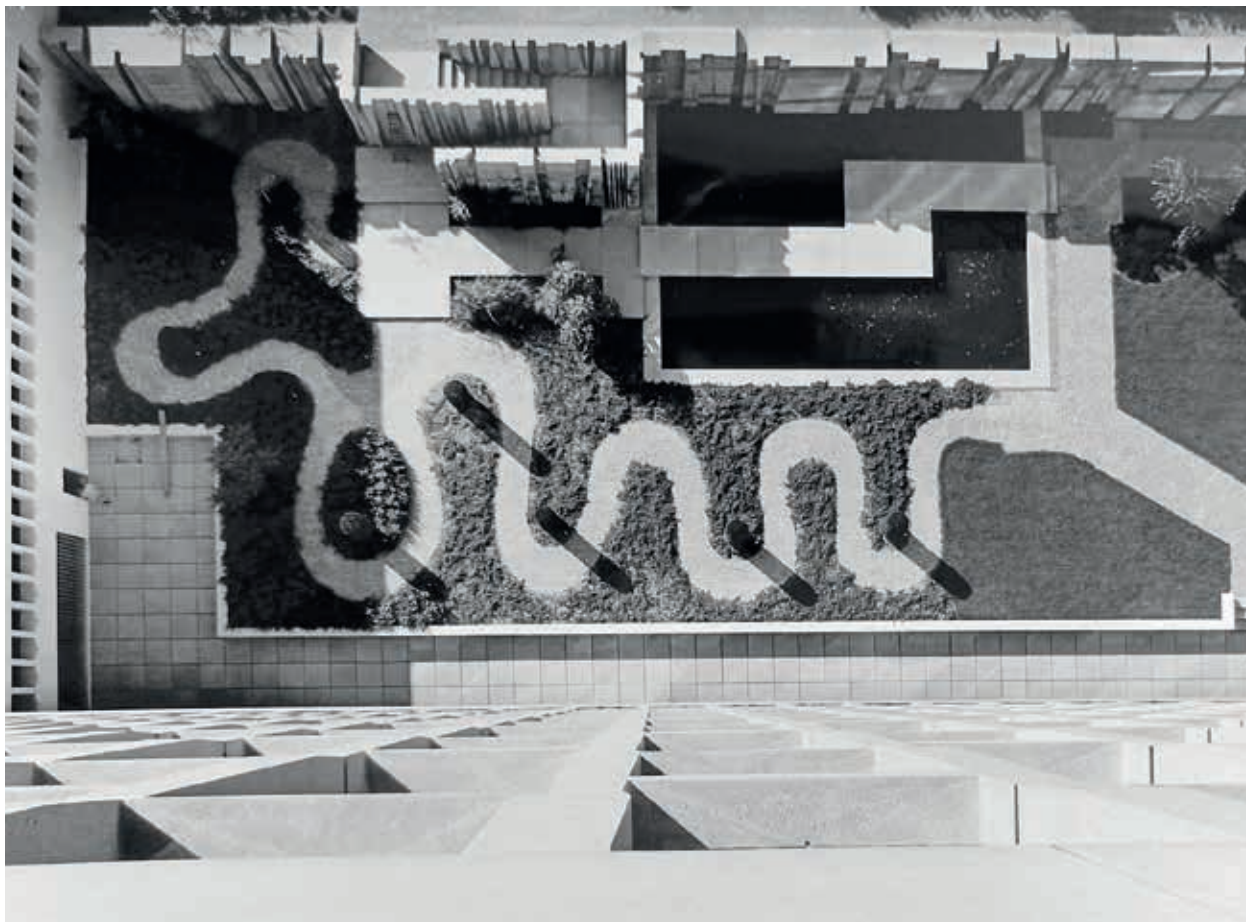
In augustus 2024 ging het gebouwcomplex aan de Pachecolaan een nieuwe fase in (afb. 14). Het voormalige hoofdkantoor van het Gemeentekrediet werd opgenomen in de wettelijke erfgoedinventaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vanwege zijn artistieke, esthetische, historische en stedenbouwkundige waarden.⁵³ Het gevolg hiervan is dat elke vergunningsaanvraag moet voorgelegd worden aan de overlegcom-

missie, die kan beslissen om het advies van de Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen in te winnen.⁵⁴

De toekenning van erfgoedwaarden aan naoorlogs erfgoed is niet vanzelfsprekend. Volgens het Getty Conservation Institute zijn specifieke uitdagingen verbonden aan dit type erfgoed. Zo is er vaak sprake van een gebrek aan kennis en/of appreciatie bij het brede publiek, en ontbreekt een universele methodologie voor de erfgoedwaardebepaling.⁵⁵ Daarenboven wordt het concept "historische waarde" vaak nog geïnterpreteerd door de lens van historische afstand'.⁵⁶ Dit bemoeilijkt de waardebepaling van 'jonge' projecten zoals het personeelsrestaurant ontworpen door Van Praet. Bovendien vergroten grootscheepse renovatiecampagnes en snelle verstedelijking de druk op (potentieel) naoorlogs erfgoed.

Desondanks, of juist daardoor, kunnen deze gebouwen rekenen op toenemende aandacht uit academische en professionele hoek.⁵⁷ Het tweede deel van dit artikel bespreekt Pacheco in het licht van deze ontwikkeling. Achtereenvolgens komen theorie, beleid en praktijk aan bod.

VAN ANALYSE NAAR WAARDE – Vanaf het einde van de twintigste eeuw werd de erfgoedwaardebepaling in toenemende mate losgekoppeld van het principe van

15A. De binnentuin ontworpen door René Péchère en sculpturale muur door Pierre Culot gezien vanaf de toren na oplevering, ca. 1970. De tuin bleef als een van de weinige elementen grotendeels onaangeroerd sinds de aanleg (Algemeen Rijksarchief, Brussel)

materiële authenticiteit. Tot dan werden (elementen van) gebouwen als waardevol beschouwd in zoverre hun originele materiaal bewaard was gebleven.⁵⁸ Zo'n materiële benadering is problematisch bij de beoordeling van jonge gebouwen aangezien ze in het kader van de huidige strengere energienormen vaak ingrijpend worden gerenoveerd (afb. 15).⁵⁹ Daarbij gaat heel wat origineel materiaal verloren. Daarom pleitten erfgoed-experts en academici voor een herziening van de categorieën aan erfgoedwaarden ten voordele van een meer flexibele benadering. Zo kan men tot een genuanceerde waardebeoordeling komen die verder gaat dan het materiële en visuele.⁶⁰

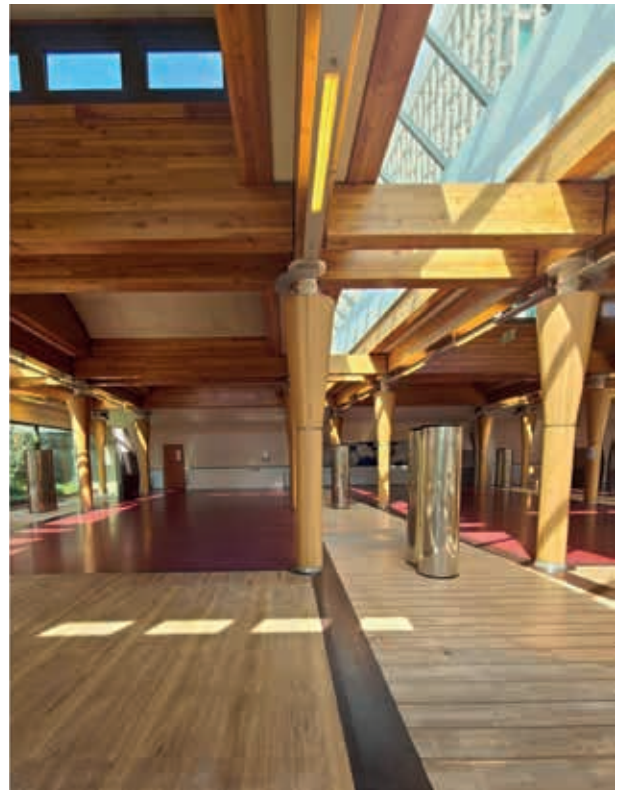
In het geval van Pacheco en Passage 44 komen de historische waarden van het complex in aanmerking. Zo werd de representativiteit van het gebouw voor de naoorlogse architecturale, stedenbouwkundige en maatschappelijke ontwikkelingen reeds besproken. Ook pleitten Parein, Wouters en Van de Voorde in 2023 voor een 'geïntegreerde benadering' op het gebied van materialiteit.⁶¹ Deze invalshoek gaat verder dan een louter fysieke integriteit van het erfgoedobject, en valoriseert de bouwcultuur waarin deze tot stand kwam. In het concrete geval van de voormalige zetel van het Gemeentekrediet laat dit toe om historisch-

technische erfgoedwaarde toe te kennen aan het gebouw vanwege, bijvoorbeeld, het gebruik van architectonisch beton.

VAN WAARDEBEPALING NAAR BESCHERMING – Sinds 2018 voert het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een actiever beleid op het gebied van bescherming van naoorlogs erfgoed.⁶² Dit uit zich zowel in de gehanteerde methodologie voor erfgoedwaardebeoordeling als in de beleidsinstrumenten. Zo is er, in tegenstelling tot in andere landen, geen minimale historische afstand bepaald, zodat ook jongere gebouwen als erfgoed kunnen worden geïdentificeerd. Bovendien laat de methodologie voldoende ruimte voor een brede interpretatie van erfgoedcriteria.⁶³ Op het gebied van beleidsinstrumenten wordt een onderscheid gemaakt tussen 'beschermde erfgoed' en 'erfgoed ingeschreven op de bewaarlijst'.⁶⁴ In het laatste geval wordt flexibeler omgesprongen met nieuwe (architecturale) ingrepen om renovatie en hergebruik te faciliteren. De inschrijving van de voormalige hoofdzetel van het Gemeentekrediet laat dus toe om het gebouw een juridische status te geven zonder dat een te conservatieve omkadering het (her)gebruik ervan in het gedrang brengt.⁶⁵

15B. De binnentuin ontworpen door René Péchère en sculpturale muur door Pierre Culot, 2023. De tuin bleef als een van de weinige elementen grotendeels onaangeroerd sinds aanleg (foto A.A. Rajasekar)

16. Sculpturale helling die de Pachecolaan verbindt met de voetgangersbrug naar de Financietoren, 1970. Tegenwoordig verschaft de helling toegang tot een tijdelijke medische hulppost in het postmoderne gedeelte, 2023. De esthetiek van het ontwerp uit de jaren zestig staat in sterk contrast met die van het (voormalige) personeelsrestaurant uit de jaren negentig (Algemeen Rijksarchief, Brussel; foto A.A. Rajasekar)

VAN THEORIE NAAR PRAKTIJK – Ondanks de inspanningen op beleidsgebied om naoorlogs erfgoed te vrijwaren, hinkt de omslag naar de architectuurpraktijk nog vaak achteraan. Naast de technische moeilijkheden die de renovatie van jong erfgoed met zich meebrengt, is er vaak weinig aandacht voor de integratie van erfgoedwaarden bij nieuwe interventies.⁶⁶ Bovendien wordt het vrijwaren van erfgoedwaarden nog steeds geïnterpreteerd in termen van het behouden van ‘origineel’ materiaal. Dit is ook het geval in het huidige renovatie- en herbestemmingsproject voor de sokkel van het Pacheco-complex. Zo stelt het architectenteam dat het personeelsrestaurant van Van Praet ‘weinig bijdraagt aan de oorspronkelijke architectuur van het gebouw en enkel waarde aan zich heeft’.⁶⁷ De juxtapositie van twee naoorlogse stromingen op eenzelfde locatie wordt met andere woorden eerder opgevat als een afbreuk aan de erfgoedwaarde dan als een uniek gevolg van architecturale en maatschappelijke ontwikkelingen (afb. 16).

Daarom pleiten de auteurs voor de ontwikkeling van een brede methodologie op het gebied van *value mapping* boven op de reeds bestaande flexibiliteit bij de erfgoedwaardebepaling. Vandaag gebeurt deze visuele weergave van erfgoedwaarden vaak aan de hand van tweedimensionale plannen van het gebouw in kwestie. Aan de hand van (archief)onderzoek wordt bijvoor-

beeld een bouwchronologie opgesteld die vervolgens een-op-een wordt vertaald naar een restauratieplan. Die elementen die behoren tot de ‘referentieperiode’ – in de meeste gevallen de oudste periode – worden daarbij aangeduid als ‘te behouden’. Een bouwchronologie houdt echter geen rekening met culturele en sociale waarden, maar deze zijn net van groot belang voor jong erfgoed als alternatief voor een conservatieve materiele benadering.

Tijdens een academische oefening die als doel had een alternatief masterplan voor Pacheco op te stellen, experimenteerden de auteurs daarom met diverse media, zowel tekstueel als visueel (afb. 17). In een eerste fase van onderzoek naar waardebeepaling werd de informatie schematisch weergegeven in meerdere zogenoemde Nara-rasters.⁶⁸ Deze methode werd ontwikkeld aan het Lemaire Institute for Conservation (KU Leuven) om een uitgebreid scala aan waarden te peilen en houdt rekening met onder andere gebruik, landschap en vakmanschap. In tweede instantie werd gezocht naar een visuele methode om de erfgoedwaarden ruimtelijk weer te geven. Hiervoor werden axonometrieën, schema’s en fotocollages ingezet. Tot slot werden waardekaarten opgesteld volgens het ‘stoplichtsysteem’ naar het voorbeeld van Kuipers en De Jonge.⁶⁹ Op elke plattegrond werden zones en elementen met een relatief hoge erfgoedwaarde rood in-

gekleurd, gemiddelde waarde geel en lage waarde groen. Het stoplichtsysteem laat toe om, per erfgoedwaarde, te bepalen welke zones binnen het gebouw in aanmerking komen voor ingrijpende veranderingen dan wel voor behoud.

Uit de oefening is gebleken dat het gebruik van diverse media toelaat om een holistisch masterplan op te stellen dat nauwer aansluit bij de interne logica van het Pacheco-complex. Ook is er meer aandacht voor *adaptive reuse* in lijn met de immateriële erfgoedwaarden. Het is belangrijk om te benadrukken dat de uitbreiding aan erfgoedwaarden niet noodzakelijk meer restricties meebrengt voor architecten. Integendeel, dergelijke uitbreiding kan de duurzaamheid van interventies in jong erfgoed alleen maar ten goede komen. Daarom pleiten wij voor verder onderzoek naar tools die de nuances van de waardebeoordeling vrijwaren bij de overstap van juridische bescherming naar een concreet masterplan.

CONCLUSIE

Het doel van dit artikel is het kaderen van de geschiedenis van het voormalige hoofdkantoor van het Gemeentekrediet binnen de naoorlogse maatschappelijke en stedenbouwkundige ontwikkelingen in de Belgische hoofdstad. Daarbij werd stilgestaan bij twee sleutelmomenten: de ontwerpfase en opbouw in de jaren zestig en een 'reanimatiepoging' rond de eeuwwisseling. De plannen die in deze perioden werden uitgevoerd, vallen respectievelijk onder te brengen onder de stilistische noemers 'modern' en 'postmodern'. Uit archiefonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat het ontwerp van Marcel Lambrichs en zijn team niet alleen technisch vernieuwend was; Pacheco en Passage 44 sloten ook aan bij de contemporaine opvattingen over stedenbouw en maatschappelijk engagement. De inter-

venties uit de jaren negentig daarentegen zijn uitdrukkelijk bedacht als toenmalig kritiek op het vroegere *corporate modernism*. Vooral het nieuwe personeelsrestaurant ontworpen door Frans L. Van Praet was in lijn met de veranderde tijdsgeest. De integratie van moderne en postmoderne elementen binnen eenzelfde gebouwencomplex is uniek binnen de Belgische context.

Naast een blik op het verleden biedt dit artikel ook een inkijk in de toekomstmogelijkheden voor groot-schalige naoorlogse projecten. In het licht van een groeiende interesse voor de moderne beweging en voor jong erfgoed werd stilgestaan bij theorie, erfgoedbeleid en restauratiepraktijk binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Hoewel het jonge erfgoed aan (academische) waardering en juridische bescherming heeft gewonnen, hapert de vertaling van de theoretische erfgoedwaardebepaling naar de restauratiepraktijk. Het uitgebreide vooronderzoek wordt bij interventie te letterlijk omgezet in 'originale' (dus te behouden) en 'niet-originale' bouwcomponenten. De ontwikkeling van een bredere methodologie op het gebied van *value mapping* kan hiervoor een oplossing bieden. Een analyse van de casus Pacheco toont het potentieel van dit soort erfgoed en biedt waardevolle inzichten die de duurzaamheid van toekomstige projecten ten goede komen.

Het onderzoek voor dit artikel werd verricht in het kader van de master-na-masteropleiding *Conservation of Monuments and Sites* (2023) aan de KU Leuven. De auteurs werden bij dit onderzoek begeleid door prof. Gisèle Gantois en programmadirecteur prof. Thomas Coomans de Brachène. De auteurs zijn dankbaar voor hun feedback alsook voor de opmerkingen van de anonieme reviewers en de redactie van Bulletin KNOB.

NOTEN

- 1 M. Van Audenhove, *Au fil d'une carrière de 38 ans au Crédit Communal de Belgique*, Brussel 1979, 110.
- 2 B. Hubo, 'Adieu Passage 44. Over de hoogdagen en teloorgang van een galerij', *BRUZZ*, www.bruzz.be/culture/music-nightlife/adieu-passage-44-over-de-hoogdagen-en-teloorgang-van-eengalerij-2022-07-08, geraadpleegd op 20 maart 2023.
- 3 Van Audenhove 1979 (noot 1), 95-114. Het Gemeentekrediet van België wordt opgericht in 1860 door politicus Walthère Frère-Orban. Na een fusie in 1996 wordt de bank deel van de Dexiagroep. Dexia België wordt Belfius Bank en Verzekeringen in 2012 in de nasleep van de bankencrisis. Tegenwoordig is de Belfius Art Collection de grootste privéverzameling van België.

- 4 T. Demey, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier. Tome 2: De l'Expo '58 au siège de la C.E.E.*, Brussel 1992, 130-133. M. De Beule en C. Dessouroux, *Bruxelles, ses bureaux, ses employés*, Brussel 2009, 256.
- 5 'Voormalig Gemeentekrediet', *Brussels Hoofdstedelijk Gewest: Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, monument. heritage.brussels/nl/Brussel_Vijfhoek/Pachecolaan/36/39993, geraadpleegd op 24 februari 2025.
- 6 S. Van de Voorde, *Architectonic, 1958-1980. Façades en béton*, Brussel 2011, 152.
- 7 De auteurs raadpleegden de volgende archieven: het archief van het Gemeentekrediet van België (Brussel, Algemeen Rijksarchief 2, depot Joseph Cuvelier); het privéarchief van kunstenaar Pierre Culot (Roux-Miroir); het

- privéarchief van ontwerper Frans L. Van Praet (Antwerpen); het archief van interieurontwerper Christophe Gevers (Brussel, Design Museum) en het archief van landschapsarchitect René Péchère (Brussel, CIVA). Het Stadsarchief van Brussel kon niet worden geraadpleegd. Aangezien het gaat om een voormalige bank en het gebouw nog steeds eigendom is van Belfius Bank, is er een embargo van toepassing op het dossier.
- 8 M.P. Borgarino en D. Del Curto, 'The Conservation Management Plan for Twentieth-Century Architecture', in: M.P. Borgarino en D. Del Curto (red.), *Conserving 20th-Century Architecture. The Conservation Management Plan*, Cham 2023, 3-16.
- 9 Het Gemeentekrediet werd opgericht als een bank voor gemeenten en pro-

- vincies, maar later konden ook particuliere rekeningen worden geopend. Van Audenhove 1979 (noot 1), 75-103.
- 10 'Crédit communal Bd Pachéco commentaires', interne nota urban. brussels, Brussel 2017, 1.
 - 11 Algemeen Rijksarchief 2, depot Joseph Cuvelier (hierna AR 2), Archief van het Gemeentekrediet van België (GKB-archief), doosnr. 6174, 'Extraits des procès-verbaux du conseil d'administration et pièces annexes relatifs à l'acquisition du terrain et à la construction du bâtiment' (1961).
 - 12 Op het terrein stond tot 1949 Kliniek Sint-Jan. Volgens Gemeentekrediet-directeur Van Audenhove was het terrein braak blijven liggen aangezien de strikte stedenbouwkundige verordeningen het terrein oninteressant maakten voor projectontwikkelaars. Van Audenhove 1979 (noot 1), 110-111.
 - 13 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6334, 'Organisation d'un concours d'architecture (Préambule, Programme, Règlement)' (1962).
 - 14 Hetzelfde team won ook de derde prijs. Dit ontwerp bestond uit een sokkel met toren. De jury vreesde echter dat die laatste te laag zou zijn in vergelijking met de geplande Financietoren aan de overzijde van de Pachecolaan. AR 2, GKB-archief, doos nr. 6175, 'Rapports des jurys du concours d'architecture' (1963).
 - 15 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6159, 'En marge de l'édification de son nouveau siège, le Crédit Communal a réalisé Le Passage 44', *Notre Société. Le Crédit Communal de Belgique*, Brussel 1970.
 - 16 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6159, 'Note Relative à l'intégration Des Activités de Pro Civitate Dans Le Nouvel Immeuble Du CCB, Au Bld Pachéco' (1965).
 - 17 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6160, 'Correspondentie betreffende het landschapsbureau als nieuw normaal in de burelen van het Gemeentekrediet' (1971).
 - 18 Het kunstwerk *De Negen Provinciën* van Jacques Moeschal, zichtbaar vanaf de Kruidtuinlaan, in twee werken door Pierre Culot: de brutalistische muur in de binnentuin van het complex en de betonnen muur in de lobby.
 - 19 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6154, R.d.W., 'Le nouveau siège social du Crédit Communal (18 étages dont 4 en sous-sol) constituera à lui seul un nouveau quartier', *La Dernière Heure*, 16 april 1965.
 - 20 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6159, 'En marge de l'édification de son nouveau siège, le Crédit Communal a réalisé Le Passage 44', *Notre Société. Le Crédit Communal de Belgique*, 1970.
 - 21 Dit was voor de jury doorslaggevend bij de selectie van de twee ontwerpen door het team van Lambrichs voor de laatste ronde. AR 2, GKB-archief, doosnr. 6175, 'Rapports des jurys du concours d'architecture' (1963).
 - 22 Uit een schets blijkt dat Péchère de voetgangersbruggen zag als een moderne 'Ponte Rialto' met winkeltjes. CIVA, Fonds René Péchère, 'Cité Administrative: Aménagement des Abords de la Tour + Passerelles plan', 1967.
 - 23 Dezelfde Italiaanse firma, ICOS (Impresa Costruzioni Opere Specializzate), bouwde in die periode ook de bouwputten voor het New Yorkse WTC. AR 2, GKB-archief, doosnr. 6133, 'Le Crédit Communal de Belgique. Hier, aujourd'hui et demain' (1965). 'Slurry Wall. Behind the Engineering Feat that Made the WTC Possible', *9/11 Memorial Museum*, www.911memorial.org/connect/blog/slurry-wall-behind-engineering-feat-made-wtc-possible, geraadpleegd op 24 februari 2025.
 - 24 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6171, 'Rapport Général Sur l'état de l'avancement des Travaux' (19 oktober 1967).
 - 25 Het eerste Belgische gebouw waarin 'schokbeton' op grote schaal werd toegepast, was het in 1958 afgewerkte Foncolin-gebouw (architect André Jacquemain). S. Van de Voorde, R. Meyer en L. Taerwe, 'Beton in de Belgische Architectuur. 3: Van Foncolin tot CBR', *Cement* 60 (2008) 7, 11-16.
 - 26 Aanvankelijk was er bij sommige juryleden twijfel over de technische haalbaarheid van deze 'claustragevel'. Mogelijk heeft de realisatie van het Marnixgebouw, waar architect Gordon Bunshaft een vergelijkbaar systeem toepaste, de jury overtuigd. AR 2, GKB-archief, doosnr. 6175, 'Rapports des jurys du concours d'architecture' (1963). Van Audenhove 1979 (noot 1), 111.
 - 27 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6133, 'Le Crédit Communal de Belgique. Hier, aujourd'hui et demain' (1965).
 - 28 AR 2, GKB-archief, doosnr. 6157, krantenknipsels (n.d.).
 - 29 C. Pelgrims, 'Fetishising the Brussels Roadscape', *The Journal of Transport History* 41 (2020) 1, 89-115.
 - 30 Deze braakliggende terreinen waren het resultaat van de afbraakwerken voor de aanleg van de Noord-Zuid-treinverbinding door Brussel in de eerste helft van de twintigste eeuw. M. De Beule, *Brussel. Geplande geschiedenis. Stedenbouw in de 19e en 20e eeuw*, Brussel 2017, 350-355.
 - 31 Staatsministeries werden gecentraliseerd op onteigende gronden wat aanleiding gaf voor de bouw van onder andere het Rijksadministratief Centrum en de Koninklijke Munt, beide gelegen aan de Pachecolaan. De Beule 2017 (noot 30), 350.
 - 32 Van Audenhove 1979 (noot 1), 110. AR 2, GKB-archief, doosnr. 6334, 'Organisation d'un Concours d'architecture (Préambule, Programme, Règlement)' (1962).
 - 33 Van Audenhove 1979 (noot 1), 110.
 - 34 Meer informatie over *corporate modernism* zie N. Adams, *Gordon Bunshaft and SOM. Building Corporate Modernism*, Londen 2019.
 - 35 G. Madalijns, 'De voormalige Bank Lambert. Het perfecte canvas voor kunst en design', *Erfgoed Brussel* 33 (2020) 1, 187-195.
 - 36 Tussen 1973 en 1980 werkte het Gemeentekrediet samen met Lambrichs en Herpain voor de realisatie van het de Lignegebouw in de Bankstraat. 'de Lignegebouw, vml. Gemeentekrediet', *Brussels Hoofdstedelijk Gewest: Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, monument.heritage.brussels/nl/Brussel_Vijfhoek/de_Lignestraat/2/39992, geraadpleegd op 29 maart 2025; 'Dexia de Ligne', Herpain, herpain.be/nl/projects/dexia-de-ligne, geraadpleegd op 29 maart 2025.
 - 37 AR 2, GKB-archief, doosnr. 8073, 'Asbl Passage 44. Procès-verbaux et pièces Justificatives', (1970-1982) en doosnr. 8074, 'Dossiers concernant les relations entre le CCB, La Société Etex, l'asbl Passage 44 et les commerçants installés dans le Passage 44', (1970-1990).
 - 38 Door de tegenvallende verkoopprijzen werden winkels en horeca geleidelijk vervangen door functies zonder winst-oogmerk zoals de Fondation Jacques Brel of de Mediatheek van de Franse Gemeenschap. Hubo 2023 (noot 2).
 - 39 AR 2, GKB-archief, doosnr. 8073, 'Asbl Passage 44. Procès-verbaux et pièces justificatives', (1970-1982), en doosnr. 8074, 'Dossiers concernant les relations entre le CCB, La Société Etex, l'asbl Passage 44 et les commerçants installés dans le Passage 44', (1970-1990).
 - 40 AR 2, GKB-archief, doosnr. 8073, 'Positionering Passage 44', *Redema Consultants NV*, 1991.
 - 41 M. Vanden Driessche, 'La Fnac. Le Pari de Bruxelles', *IMPACT* (1981), 18-19.
 - 42 M. Martiniello, 'The superdiverse city. A paradise for immigrant integration and harmonious cohabitation? Insights from Belgium', *Ethnic and Racial Studies* (2025), 1-11.
 - 43 Van Praet had ook al in 1988 een installatie gerealiseerd in de Ommegangstraat in opdracht van het Gemeentekrediet. W. Elias, J. Valcke en D. Bianchi, *De Jaarringen*, Brussel 2018, 124.
 - 44 E. Bekaert e.a., *Interview met Frans Van Praet over de renovatie van de voormalige zetel van het Gemeentekrediet*, Antwerpen 25 maart 2023.
 - 45 Elias, Valcke, en Bianchi 2018 (noot 43), 198.
 - 46 S. Mus, *Frans Van Praet. Tussen vormgeving en kunst*, Oostkamp 2008, 53.
 - 47 Elias, Valcke en Bianchi 2018 (noot 43), 198-200.
 - 48 Bekaert e.a. 2023 (noot 44).
 - 49 Mus 2018 (noot 46), 50-52.
 - 50 C. Van Gerrewy, 'Populair of Elitair? Tien keer postmoderne architectuur in Brussel', *Erfgoed Brussel* 19 (2016) 2, 132-145.
 - 51 'Havenlaan 2-4', *Brussel Hoofdstedelijk Gewest. Inventaris van het Bouwkundig*

- Erfgoed*, monument.heritage.brussels/nl/Sint-Jans-Molenbeek/Havenlaan/2/40952, geraadpleegd 24 februari 2025.
- 52 Het personeelsrestaurant werd dagelijks intensief gebruikt tot de bank in 2015 verhuisde. In het begin van de jaren tweeduizend volgde nog een grote renovatiecampagne, waarbij onder meer de voetgangersbruggen over de Pachecolaan werden afgebroken. 'Schéma directeur zone Levier. Botanique', *urban.brussels*, Brussel 2006. '45 Jaar Ervaring', *Binst architects*, www.binstarchitects.be/geschiedenis-kantoor-jo-crepain-luc-binst/, geraadpleegd op 24 februari 2025.
- 53 'Voormalig Gemeentekrediet', *Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed* 2025 (noot 5).
- 54 'Inventaris van het bouwkundig erfgoed', *Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, monument.heritage.brussels/nl/inventaire/, geraadpleegd op 24 februari 2025.
- 55 S. MacDonald, 'Modern Matters. Breaking the Barriers to Conserving Modern Heritage', *Conservation Perspectives. The GCI Newsletter* 28 (2013) 1, 5-6.
- 56 S. Van de Voorde en M. Parein, 'Charting the Course. Exploring Complexities and Opportunities of Young Heritage (1975-2000)', in: M. Parein e.a. (red.), *International Symposium on Young Heritage. Book of Abstracts*, Brussels 2024, 8-18.
- 57 B. Chavardès, A. Courbebaisse en L. Szacka, 'Documentation and Preserving Postmodern Heritage. Challenges and Horizons', *Les Cahiers de la recherche architecturale, urbaine et paysagère* 21 (2024) 2, 9-14.
- 58 R. Harrison, 'Critical Heritage Studies and the Discursive Turn', in: R. Harrison, *Heritage. Critical Approaches*, Londen 2013, 95-114.
- 59 In het geval van Pacheco gaat het om het architectonisch beton, de binnentuin ontworpen door René Péchère en drie kunstwerken ontworpen voor de locatie, twee sculpturale muren van Pierre Culot (een betonnen wand in de lobby van het kantoorgebouw en een muur in de binnentuin) en *De Negen Provinciën* van Jacques Moeschal, zichtbaar vanaf de Kruidtuinlaan. Over de problematiek van materiële authenticiteit en jong erfgoed zie Van de Voorde en Parein 2024 (noot 56), 8-18.
- 60 R. Mason, 'Assessing values in conservation planning. Methodological issues and choices', in: M. de la Torre (red.), *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, Los Angeles 2002, 14-16.
- 61 M. Parein, I. Wouters en S. Van de Voorde, 'Waardebepaling van jong erfgoed (1970-2000). Het belang van materialiteit in een geïntegreerde benadering', *Bulletin KNOB* 122 (2023) 4, 85-97.
- 62 Cel Communicatie van de Stad Brussel, *Meerderheidsakkoord 2018-2024. Een harmonieuze en solidaire internationale stad*, Brussel 2018.
- 63 M. Parein, I. Wouters en S. Van de Voorde 2023 (noot 61).
- 64 Daarnaast is er een derde categorie: 'geïnventariseerd erfgoed'. Loutere inventarisatie heeft geen juridische of financiële implicaties. H. Lelièvre, 'Current policy on young heritage. Strategies and instruments to safeguard young heritage (1975-2000) in Brussels', in: M. Parein e.a. (red.), *International Symposium on Young Heritage. Book of Abstracts*, Brussels 2024, 53-59.
- 65 De aard van de Brusselse herontwikkelingsprojecten is zeer divers. Het kan gaan van pure renovatie met het oog op de energie-efficiëntie, zoals het geval is voor het Marnixgebouw (restauratie in 2021) tot een renovatie in combinatie met herprogrammering zoals in de Royale Belge (restauratie in 2023). Beide zijn opgenomen op de lijst van beschermde gebouwen en behoren dus tot de 'strengste' erfgoedcategorie.
- 66 'Preservation and conservation. Sustainable stewardship amidst evolving architectural landscape', in: M. Parein e.a. (red.), *International Symposium on Young Heritage. Book of Abstracts*, Brussels 2024, 87-97.
- 67 Het personeelsrestaurant van Van Praet verdwijnt en maakt plaats voor vier extra verdiepingen. Het restaurant zal volgens de architecten worden 'ontmanteld en op een andere locatie heropgebouwd'. Bij deze interventie wordt 'duurzaamheid' dus eerder geïnterpreteerd als het hergebruik van materialen dan als 'adaptive reuse' met respect voor erfgoedwaarden. De voormalige Passage 44 wordt omgebouwd tot campus van de KU Leuven met leslokalen en burelen. *Campus 44 projectnota*, WIT & A2O Architecten, 2021.
- 68 K. Van Balen, 'The Nara Grid. An evaluation scheme based on the Nara Document on Authenticity', *APT bulletin* 49 (2008) 2, 39-45.
- 69 M. Kuipers en W. de Jonge, *Designing From Heritage. Strategies for Conservation and Conversion*, Delft 2017, 92-109.

IR. E. BEKAERT (België) studeerde burgerlijk ingenieur-architect aan de Universiteit Gent en monumentenzorg aan de KU Leuven. Ze heeft ervaring als (restauratie)architect in Portugal en België. Zij werkt als doctoraatsstudent aan het ERC-project URBAN-DELTA (KU Leuven). Specifieke bijdrage: archiefonderzoek, schrijven, idee-ontwikkeling emma.bekaert@kuleuven.be

R. NIEZGOCKI (Verenigde Staten) heeft een bachelor in politieke wetenschappen en vredesstudies en een master in kunstgeschiedenis, beide van de University of Saint Thomas in Saint Paul, Minnesota. Hij behaalde een master in monumentenzorg aan de KU Leuven met onderzoek naar adaptive reuse van historische zorginstellingen. Hij werkt als projectmanager voor de Minnesota Historical Society. Specifieke bijdrage: archiefonderzoek, schrijven, idee-ontwikkeling rniedzocki@aol.com

A.A. RAJASEKAR (India) studeerde architectuur aan het Institute of Design Environment and Architecture, Indus University Ahmedabad. Hij doet onderzoek naar erfgoedwaardebepaling van historische monumenten in landen in ontwikkeling en werkt als (restauratie)architect in India.
Specifieke bijdrage: archiefonderzoek, idee-ontwikkeling
angad.ankala@gmail.com

M. TOBAR PALACIOS (Ecuador) studeerde architectuur aan de Universidad de Cuenca en heeft praktijkervaring als architect in Ecuador. Ze voltooide in 2024 de master in monumentenzorg aan de KU Leuven met een thesis die zich richtte op de vergelijkende analyse van duurzaamheidsbeoordelings-systemen en hun toepasbaarheid op erfgoedgebouwen. Zij werkt als restauratiearchitect in Brussel.
Specifieke bijdrage: archiefonderzoek, idee-ontwikkeling
mine.tobarpalacios@gmail.com

PACHECO – PASSAGE 44

BRUSSELS (POST)MODERNISM AS TOMORROW'S HERITAGE

EMMA BEKAERT, RYAN NIEZGOCKI, MARÍA INÉS TOBAR PALACIOS AND ANGAD ANKALA RAJASEKAR

Located in the centre of Brussels, Pachecolaan 44 is a remarkable sixteen-level office building (thirteen aboveground and three underground). Strategically situated on Brussels' ring road, it acts as a landmark for the neighbourhood. The building is an eye-catcher owing to the wickerwork pattern of the concrete modules in the elevations. It was designed in 1964 by the architect Marcel Lambrichs and his team for the former Gemeentekrediet (Crédit Communal de Belgique) bank. Pacheco, as the complex was known, provided over six thousand square metres of office space and was the bank's headquarters until 2015. Its plinth was a mixed-use arcade housing a cinema, restaurants, shops, exhibition space and an auditorium. In the 1970s, this 'Passage 44' had a reputation as a vibrant centre of cultural life. Today the tower is home to Belgium's Immigration Office, while the plinth has been converted into a KU Leuven campus.

Pacheco and Passage 44 belong indisputably to Brussels' collective memory and by extension to that of Belgium, due in part to the well-attended exhibitions and lectures that Gemeentekrediet organized in 'its' arcade. The bank presented itself as a socially engaged business and regarded the promotion of art and knowledge as one of its core tasks. In addition, the building's history is closely tied to post-war developments in the fields of urban planning and architecture in Brussels. Its historical and urban design values were part of the reason why the Gemeentekrediet's former headquar-

ters was added to the Brussels Capital Region's official heritage register in 2024.

Despite Pacheco's heritage values, it has received very little attention in the literature. By placing Pacheco and Passage 44 in their architectural-historical context once more, this article aims to contribute to knowledge of Brussels' post-war heritage. It does so by considering two key moments: the original design and construction phase in the 1960s, and the staff restaurant project by the designer Frans L. Van Praet, which was executed around the turn of the century. The works carried out in these two periods can be classified respectively as 'modern' and 'postmodern'. The integration of these antithetical design concepts within the same building complex is unique in the Belgian context.

As well as an examination of the past, this article offers an insight into future possibilities for large-scale post-war projects. In light of growing interest in the modern movement and in young heritage, the article considers theory, heritage policy and restoration practice within the Brussels Capital Region. Although young heritage has gained (academic) recognition and legal protection, the translation of theoretical heritage evaluation into restoration practice is faltering. The development of a broader methodology in the field of 'value mapping' can offer a solution to this. An analysis of the Pacheco case provides valuable insights of benefit to the sustainability of future projects.